

ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО: МІСЦЕ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Статтю присвячено питанню збереження традиційної архітектури в Україні та світі. Студіюються проблеми й фактори, які негативно впливають на збереження традиційного житла українців, можливі шляхи подолання цих проблем.

Ключові слова: скансен, житло, архітектура, музей, традиції, культура.

Статья посвящена вопросам сохранения традиционной архитектуры в Украине и мире. Рассматриваются проблемы и факторы, отрицательно влияющие на сохранность традиционного жилья украинцев, возможные пути решения этих проблем.

Ключевые слова: скансен, жилище, архитектура, музей, традиции, культура.

The article deals with the question of preservation practices of traditional architecture in Ukraine and the world. It also considers issues and factors that have a negative influence on preserving Ukrainian traditional abode, as well as possible solutions of these problems.

Keywords: skansen, abode, architecture, museum, traditions, culture.

Хата – основний тип традиційного народного житла українців, один з найконсервативніших елементів матеріальної культури народу, який тривалий час зберігав і частково й надалі зберігає (уже в XXI ст.) свої архаїчні особливості, відображення його багатовікового досвіду. Життя людини певним чином пов'язане із житлом від народження до смерті і, звичайно, воно є виразником матеріальної й нематеріальної культури народу, а тому й постає вагомим джерелом для її вивчення. Проте люди часто не намагаються зберегти приклади народної архітектури, унаслідок чого її кількість зменшується.

У сучасному розумінні під словом «хата» уявляють сільський одноповерховий житловий будинок. Утім, маленьких ошатних традиційних жител щороку стає дедалі менше. Така ситуація простежується не лише на території України, а має повсюдний характер, однак у багатьох країнах традиційна архітектура гармонійно «вписується» в сучасність. Розглянемо особливості українських традиційних хат, аби встановити, чим спричинене таке явище: у використаних матеріалах, у виборах сучасності чи у вихованні людей.

До особливостей, які складають типологічний портрет традиційного українського житла й вирізняють його серед архітектури інших народів, належать його планування та внутрішнє влаштування [3, с. 144].

Українські традиційні житла мали два основні типи конструкції стін: зрубний і каркасний [5, с. 22] (іл. 1). Подекуди ви-

користовувався безкаркасний – споруди з каменю, вапна, саманних блоків та ін.

Зрубні конструкції в житлобудівництві («різана хата» або «рублена») застосовували переважно в районах, де була велика площа лісів, а каркасну – де деревини було небагато, проте пояснити використання відповідної конструкції винятково найпоширенішим у певній місцевості матеріалом неможливо. В одному населеному пункті трапляються різні конструкції хати [4, с. 57].

Для будівництва зрубних конструкцій стін вибирали сосну, вільху, а для підвалин – дуб. Для сволака – найміцніші породи дерев (сосну, дуб чи липу).

Каркасно-стовпова конструкція в основі складається зі стовпів, які або закопували в землю, або вставляли в підвалини по кутах будинку. Каркас заповнювали доступними будівельними матеріалами – дошками, очеретом, глиною із соломкою [6, с. 462].

За способом заповнення існує два основні типи каркасно-стовпової конструкції: правобережний, де відстань між стовпами каркаса заповнюється дерев'яними колодами, які горизонтально закладали в пази, та лівобережний, в якому простір між стовпами заповняли вертикально [3, с. 144].

Для каркасно-стовпової конструкції використовували дошки, тин, глиняну суміш. Житло білили вапном (зовнішню частину) чи крейдою (всередині оселі).

Хати, в основі яких був тин (так звані турлучні хати), мали особливе заповнення – вертикальні стовпчики, поставлені близько один до одного й поєднані горизонтальними

гілками, що їх потім закидали глиною та білили. Їх називали «хворостянками», «мазанками» (хоча в сучасній мові «мазанкою» називають хати різних конструкцій, оштукатурені глиною та побілені), «кильованими» будинками. Крім плетеного заповнення з гілок, використовували очерет.

Стіни обробляли по-різному: залишали зруб відкритим, штукатурили, частково білили, повністю білили тощо. Каркасно-стовпові конструкції завжди штукатурили та білили, натомість у зрубних будинках частину стіни могли не штукатурити. Усе залежало від традицій певного регіону, смаків господаря, матеріалів. Фундаментом, як правило, слугувала глиняна призьба, яку будували по периметру житла.

Основу всіх типів планування хати XIX ст. складав однокамерний будинок [3, с. 146]. Це було приміщення форми, наближеної до квадратної, в одному куті якого розміщувався опалювальний пристрій (піч), а в інших стояли прості нерухомі меблі – піл, лави, стіл, полиці.

Наприкінці XIX ст. поширеними були трикамерні споруди «хата + сіни + комора», «хата + сіни + хата», «хата + кухня (хата) + сіни» [2, с. 14]. Таке планування, особливо останній тип, подекуди застосовували до 50-х років XX ст. Саме трикамерний тип житла в науковій літературі називається «класичною українською хатою».

В Україні основним типом даху є чотирисхилий, критий соломною чи очеретом, інколи деревом, пізніше – залізом чи черпицею.

Отже, як матеріал для будівництва брали дерево, соломю, очерет, глину. Звісно, будинок з таких матеріалів швидко руйнується. Тепер здебільшого використовують сучасні матеріали – цеглу, шифер, залізо, бетон, будівельні суміші. Нові матеріали є стійкішими до впливу навколишнього середовища. За потреби перебудови чи ремонту в XXI ст. охочіше прагнуть побудувати нове житло з нових матеріалів, ніж реставрувати старе. Для цього інколи хату зносять, на її місці будують сучасне житло. Досить часто старий будинок слугує підсобним приміщенням, що негативно впливає на стан його збереженості.

Зникнення традиційних жител є наслідком соціально-економічних процесів в країні – село вимирає, мешканці старшого покоління не можуть самі тримати будинок в гарному стані, молодше покоління виїж-

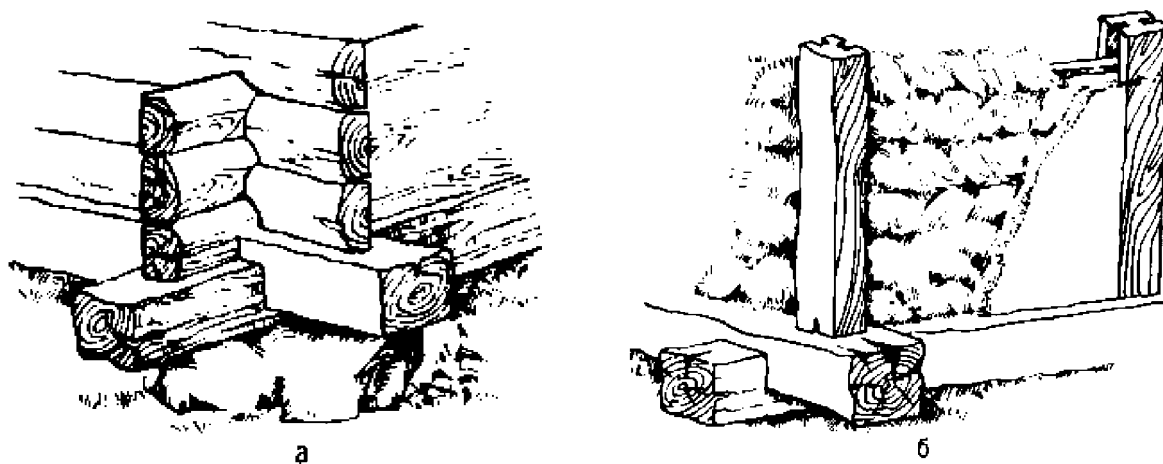
джає і залишає будинок, а якщо й лишається, то намагається побудувати новий. Приклади традиційної архітектури часто ще можна побачити в селах і невеликих містах (іл. 2). Утім, не можемо говорити про них як про конкурентоспроможні, пристосовані до сьогодення. Вони є швидше прикладом пережитку старовини; багато з них в поганому стані, деякі зруйновано. Більшість респондентів до цього ставляться з певною жалістю, однак цілком нормально. Адже все змінюється, стає сучаснішим. Можна виокремити основні причини занедбання старої житлової архітектури.

Планування. Як мовилося вище, традиційна хата мала одну чи дві кімнати, сіни й була відносно невеликою; основну частину площі займала піч. Для сучасного побуту, коли людина почала багато часу проводити в будинку (і працювати в ньому, і зустрічати гостей, і готувати, і займатися різноманітними справами), такого простору замало. Піч вже не є актуальним предметом в домі, сіни замінив коридор, підсобні приміщення розміщують у дворі. З погляду сучасної людини жити в традиційній хаті незручно.

Матеріали. Дерево й досі використовують, але це дорогий матеріал, який вимагає копіткої роботи та майстерності. Дерево необхідно обробляти спеціальними засобами, аби не псували комахи. На нього впливають опади, перепади температури тощо.

Каркасні споруди вважаються недоцільними. Для підтримання в гарному стані їх необхідно підмазувати, але місити глину із соломною погодиться не кожен. Таке житло необхідно білити, підтримувати його в нормальному стані. Інколи каркасними роблять господарські споруди, зокрема, з вертикальним чи горизонтальним заповненням дошками. Набагато простіше використовувати цеглу, яку виготовляють на заводах, та інші сучасні матеріали.

Стріха на будинку сприймається як щось застаріле. Тепер її можна побачити хіба на будівлях комерційних закладів. У приватних будинках майже не використовують (проте є винятки). Нові вікна більші, краще зберігають тепло, зручні, так само й нові покрівельні матеріали. Таких прикладів практичної переваги сучасних матеріалів можна навести досить багато. Тому й постає питання, як зберегти традиційну архітектуру. Одним із поширених

*Ил. 1. Зрубна (а) та каркасно-стовпова (б) конструкції стін.
За: Українська минувшина [5, с. 21]*

*Ил. 2. Житло середини – другої половини ХХ ст.
сmt Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. 2016 р. Світлина А. Ярової*

*Ил. 3. Житловий будинок XIX ст.
с-ще Евбері, Англія. 2018 р. Світлина А. Ярової*

*Ил. 4. Житло та садиба XIX ст.
с-ще Евбері, Англія. 2018 р. Світлина А. Ярової*

в Україні способом музеєфікації будови є переміщення до скансену.

Перший у світі скансен створив А. Газеліус у Стокгольмі (Швеція) на острові Юргорден у 1891 році. Він розташував на купленій землі зібрані під час вивчення історії та культури експонати з різних місць країни. Оскільки ця ділянка землі межувала зі старою фортецею (*skans* – зі шведської означає «фортеця»), то новий музей дістав назву «скансен». Наприкінці XIX ст. виникла ціла мережа таких осередків, які дістали назву «скансени», набувши загального змісту, як синонім поняття «музеї просто неба» [7, с. 2].

Сьогодні на території України діє чотирнадцять великих скансенів. Серед них – Національний музей народної архітектури та побуту України в селі Пирогове Київської області; регіональні заклади: Львівський музей народної архітектури та побуту «Шевченківський гай», Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту; решта – обласного значення. Крім цих музеїв, в Україні відкрито п'ять історико-культурних комплексів такого типу. У їх експозиції, на відміну від справжніх скансенів, представлено не автентичні пам'ятки, а реконструкції [1, с. 150].

Перенесення житла до скансену дає змогу зберегти його конструктивні особливості, популяризувати традиційну культуру українців. У скансенах проводять ярмарки, різні культурні заходи, майстер-класи, де показують традиційний побут народу. У житлах відновлюється інтер'єр; охочі можуть побачити житло в такому стані, ніби там хтось живе. Але не зважаючи на це, питання збереження традиційної архітектури залишається невирішеним. У скансені життя завмирає – не можна простежити, як змінюється, пристосовується житло до нових умов, не можна побачити справжнього життя людей. Задумуємося, чи треба й чи можливо зберегти традиційну архітектуру в населених пунктах. Як уже зазначалося, давніх житлових будинків досить мало; вони ідуть в небуття разом із селами. Утім, не скрізь така ситуація. Наприклад, в Англії й сьогодні можна побачити багато старих будинків, які гармонійно існують поряд із сучасними. Це стосується переважно невеликих населених пунктів. Трапляються житла XVIII–XIX ст. в гарному стані, у яких живуть люди і які репрезентують

матеріальну культуру (іл. 3, 4). Знову постає питання, чи ці люди більше прагнуть зберегти культуру, чи їхнє житло пристосоване до сучасності краще. Досліджувані споруди побудовано з каменю, який зберігається довше ніж дерево. Проте в Англії широко побутує стріха, причому як на старовинних будинках, так і на сучасних об'єктах.

Планування старих жител нескладне, кімнати невеликі. Однак, прибудовуючи нові приміщення, власники прагнуть максимально зберегти старовинну частину й не псувати загального вигляду; добудовуючи чи змінюючи будинок, намагаються не використовувати нових сучасних матеріалів, аби не зашкодити вигляду житла.

Причин для такого ставлення до традиційного будинку є багато – якщо в Україні для охорони пам'ятки треба надати їй певний статус пам'ятки архітектури національного, місцевого чи регіонального значення, що в свою чергу має проводитися спеціалістами (для чого треба докласти багато зусиль і підготувати документи), то в Англії людина, яка живе в старовинному будинку, може сама звернутися до відповідних служб і попросити внести будинок до переліку архітектурних пам'яток. Комісія, яка в подальшому розглядає звернення, досліджує, наскільки старий будинок і цікавий для збереження. Залежно від стану житла та бажання власника зіставляється документ – угода з елементами договору. Ступінь і способи збереження передбачені за рівнем, написаним в угоді. Так, за найнижчим рівнем власник може робити з будинком майже все, але не має права вносити кардинальні зміни, а за найсуворішим – не має права на якісь зміни і робити ремонт без спеціального дозволу. Тож охороняються не лише великі архітектурні споруди, але й прості житлові будиночки.

Самі англійці дуже поважно ставляться до культурної спадщини, і якщо навіть їхній будинок не на обліку, вони намагаються не руйнувати його, а максимально зберегти старовинні деталі (вікна, двері). Це стосується не лише приватних будинків, але й квартир.

Цікаве спостереження було зроблене в Білорусі – у м. Речиці Гомельської області. На вулиці Радянській є багато приватних будинків початку – середини XX ст. Житла переважно дерев'яні, прикрашені різьбленням. Позаяк це одна з великих

вулиць, то в майбутньому замість старих жител планується провести перебудову. Через план забудови мешканцям заборонили будувати на території нові будинки та добудовувати старі. Проте люди, не бажаючи позбутися житла, вдалися до хитрощів – ремонт проводять непомітно, будинки підтримують у гарному стані; якщо щось прибудовують, то так, аби це не впадало в очі. Показово, що в такий (не дуже приємний для людей) спосіб збереглися фасади старовинних будинків вулиці. Це не є заклик до наслідувань таких заборон, а дає змогу зрозуміти, що за наявності заохочення людина може пристосувати старе житло до сучасних викликів.

Отже, в Україні перешкодою збереженню пам'яток традиційної культури є відсутність підтримки з боку влади власників будинків, які мають значення для вивчення та збереження культури, недостатньо сформована система взяття на облік архітектурних житлових об'єктів для їх охорони, занепад села, ставлення людей до матеріальної культурної спадщини. На подолання цього потрібно працювати над складанням засад з охорони пам'яток; державі необхідно співпрацювати з власниками старовинних будинків, розробляти нові способи збереження архітектури та заохочувати до цього населення. Потреба в збереженні традиційних жител полягає в необхідності захисту та популяризації культурного надбання народу.

Джерела та література

1. *Водяник Л. Ю.* Скансени України: географія та туристсько-рекреаційне значення [Електронний ресурс] / Л. Ю. Водяник // Географія та туризм. – 2012. – Вип. 19. – С. 149–155. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_19_25.
2. *Гошко Р.* Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья (вторая половина XIX – XX вв.) : [автореферат] / Р. Гошко. – Минск, 1988. – 22 с.
3. *Косміна Т.* Народна архітектура сільських житлових комплексів / Т. Косміна // Українська етнологія : навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 139–157.
4. *Макарчук С.* Історико-етнографічні райони України : навч. посібник / С. Макарчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012.
5. Українська минувшина : [ілюстрований етнографічний довідник] / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна. – Київ : Либідь, 1994. – 256 с.
6. Українське народознавство : навч. посібник / за ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.
7. *Шлепакова Т. Л.* Скансени України як перспективні об'єкти музейного туризму та осередки збереження етнобуття в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Т. Л. Шлепакова // ДЗК. – 2013. – Вип. 5/6. – Режим доступу : http://nplu.org/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2013/muzei_prostoneba.Pdf.

SUMMARY

Traditional abode, due to various factors, is gradually vanishing from our everyday life and is been transferred to preserves. However, is it able for conservation of a building and its transfer to a protected area to fully resolve the question of preserving conventional abodes for generations to come?

Abodes insulated from a context is not so representative for traditional way of life as operational huts. At the same time, museification of traditional dwellings allows protecting them from destruction. Some factors that adversely affect the preservation of traditional architecture in villages lie in features of abodes themselves. Natural materials, such as wood, clay, reed, and straw, out of which traditional Ukrainian dwellings are built, rapidly decay. In addition, basic layouts of ancient huts are not topical for the twenty-first century people. Most traditional dwellings are located in villages, which, in turn, are vanishing owing to urbanization.

Museums are not the sole solution to the problem of preserving traditional architecture. Preservation systems throughout European countries and in the world provide appropriate protective statuses to ordinary domestic structures. According Ukrainian laws, such statuses are difficult to obtain for residential buildings, especially in rural locations, while preferences are given to official, religious and non-residential buildings, or former residences of prominent individuals. Persons have no say in solving the question of giving their properties the status of a monument. This situation may be altered through state's offering support for owners of ancient and traditional abodes as it is practiced in some European countries.

Keywords: skansen, abode, architecture, museum, traditions, culture.